

ΟΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΚΑΙ Η ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ

Πρὶν περάσω στὸ κυρίως θέμα μου, θὰ ἤθελα νὰ σκιαγραφήσω τὸν Παπαδιαμάντη καὶ νὰ δώσω τὸ στίγμα τῆς προσωπικότητάς του, κάτι πὺ θὰ ἐνισχύσει τὶς θέσεις πὺ θὰ ὑποστηρίξω παρακάτω.

Ὁ Παπ. γεννήθηκε τὸ 1851 καὶ πέθανε τὸ 1911, σὲ ἡλικία 60 ἐτῶν. Μεγάλωσε σὲ ἱερατικὸ περιβάλλον —ὁ πατέρας του ἦταν ἱερέας καὶ συγγενεῖς του ἦταν ἱερομόναχοι— καὶ ἐπηρέαστηκε ἀπὸ τὴν «κολλυβαδική» εὐσέβεια πὺ ἐνδημοῦσε στὴ Σκιάθο, ὅπου «κολλυβάδες» μοναχοί, διωγμένοι ἀπὸ τὸ Ἅγιο Ὄρος, ἴδρυσαν στὰ τέλη τοῦ 18ου αἰ. τὴ μονὴ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ¹.

Οἱ γυμνασιακὲς καὶ πανεπιστημιακὲς σπουδὲς του ἔγιναν μὲ διακοπὲς — Σκιάθος, Σκόπελος, Χαλκίδα, Πειραιᾶς, Ἀθήνα. Φοίτησε στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ Ἀθηνῶν χωρὶς νὰ τὴν τελειώσει.

Τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ζωῆς του τὸ πέρασε στὴν Ἀθήνα, ὅπου ἐργάστηκε κυρίως ὡς μεταφραστὴς σὲ ἐφημερίδες, περιοδικὰ καὶ ἐκδοτικὸς οἶκος, μεταφράζοντας ἀπὸ τὰ ἀγγλικά καὶ τὰ γαλλικά — γλῶσσες πὺ ἔμαθε μόνος του.

Τὸ 1879 κάνει τὴν πρώτη ἐμφάνισή του ὡς λογοτέχνης μὲ τὸ μυθιστόρημα «Ἡ Μετανάστις», καὶ μέχρι τὸ 1884 ἔχουν δημοσιευθεῖ τὰ δύο ἐπόμενα μυθιστορήματά του: «Οἱ Ἐμποροὶ τῶν Ἐθνῶν» (1882) καὶ «Ἡ Γυφτοπούλα» (1884). Τὸ 1885 θὰ δημοσιευτεῖ ἡ ἐκτεταμένη ἀφήγησις (νουβέλα) «Χρῆστος Μηλιώνης».

Ἀπὸ τὸ 1887 ἐμφανίζεται πλέον, σὲ ἡλικία 36 ἐτῶν, ὁ διηγηματογράφος Παπαδιαμάντης, ὁ ὁποῖος θὰ γράψει 170 συνολικὰ διηγήματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ 30 δημοσιεύτηκαν μετὰ τὸ θάνατό του. (Στὰ διηγήματα αὐτὰ περιλαμβάνονται καὶ οἱ τρεῖς ἐκτεταμένες νουβέλες «Βαρδιάνος στὰ σπόρκα», «Ἡ Φόνισσα» καὶ «Τὰ Ρόδι» ἀκρογᾶλια».)

Παράλληλα, ἀρχίζει νὰ δημοσιεύει σὲ περιοδικὰ καὶ ἐφημερίδες ἐπίκαιρα θρησκευτικὰ ἄρθρα πὺ παρουσιάζουν καὶ σχολιάζουν τὶς μεγάλες γιορτὲς τῆς Ἐκκλησίας — Χριστούγεννα, Πάσχα, Κοίμησις τῆς Θεοτόκου κ.ἄ. Στὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ἄρθρα αὐτὰ οἱ πηγὲς του εἶναι λειτουργικὲς, κυρίως μάλιστα ὑμνογραφικὲς.

Μὲ τὰ στοιχεῖα πὺ παρέθεσα μέχρι τώρα ἔδωσα τὸ ὑπόβαθρο τῆς ζωῆς τοῦ Παπ., τοῦ ὁποῖου τοὺς ἄξονες ζωῆς διαμόρφωσαν δύο παραδόσεις: ἡ οἰκογενειακὴ του καὶ ἡ κολλυβαδική, στενὰ συνδεδεμένες μεταξύ τους. Αὐτὲς οἱ παραδόσεις ἐμφύτευαν ἐντὸς του τὴν ἀρχετυπικὴ εἰκόνα τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινότητος, καὶ μὲ βάση αὐτὴ τὴν εἰκόνα λειτουργοῦν τὰ κριτήρια δικαιοσύνης τοῦ ἀνθρώπου.

Ὁ Παπαδιαμάντης εἶναι λογοτέχνης, εἶναι ποιητής. Δὲν εἶναι δάσκαλος ἢ, πολὺ περισσότερο, «πατὴρ» τῆς Ἐκκλησίας. Τὸ ἰδιάζον τοῦ λογοτεχνικοῦ του ἔργου εἶναι ὅτι περιγράφει τὴν ὁδοιπορία τῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ καὶ τὶς καταστάσεις τοῦ κόσμου

τους (και κόσμου του) ως παρατηρητής. Συνεπώς, με βάση την αρχετυπική εικόνα που φέρει μέσα του, ενδιαφέρεται να περιγράψει πρόσωπα και πράγματα, όχι να καταθέσει στοχασμούς και ιδέες.

Πολύ νωρίς (1884) σημειώνει ο Παπαδιαμάντης στη «Γυφτοπούλα»: «Τὸ καθ' ἡμᾶς, θ' ἀρκεσθῶμεν εἰς τὴν περιγραφὴν τῶν προσώπων καὶ τῶν πραγμάτων, ὅπερ εἶναι στενῶς καὶ ἀκριβῶς τὸ ἡμέτερον ἔργον»². Μὲ συνέπεια κράτησε αὐτὴ τὴν ἀρχὴ σὲ ὅλο τὸ ἔργο του. Πάντοτε —καὶ παντοῦ— μᾶς περιγράφει τὰ πρόσωπα καὶ τὰ πράγματα.

Οἱ Ἀπόστολοι πρῶτοι ξεκίνησαν σ' αὐτὸ τὸν καμβὰ νὰ ὀργανώσουν τὸν λόγο τῆς Ἐκκλησίας: «Οὐ δυνάμεθα γὰρ ἡμεῖς ἃ εδομεν καὶ ἠκούσαμεν μὴ λαλεῖν» (Πράξ. 4,20) καὶ «ἃ ἀκηκόαμεν, ἃ ἐωράκαμεν τοῖς ὀφθαλμοῖς ἡμῶν, ἃ ἐθεασάμεθα καὶ αἱ χεῖρες ἡμῶν ἐψηλάφησαν [...] μαρτυροῦμεν καὶ ἀπαγγέλλομεν ὑμῖν, ἵνα καὶ ὑμεῖς κοινωνίαν ἔχητε» (Α' Ἰωάν. 1,1-3). Αὐτὸ τὸν τρόπο ὀράσεως καὶ κατανοήσεως τῆς ἀληθείας ἔχουν ἀκολουθήσει οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας καὶ αὐτὸς ὁ δρόμος θὰ τοὺς προφυλάξει ἀπὸ τὴν παγίδες ποὺ στήνει ὁ αὐθαίρετος στοχασμὸς καὶ ἡ διανοητικὴ ἐπεξεργασία. Ὁ Μ. Βασίλειος θὰ ὑπογραμμίσει ὅτι «τὰ πράγματα τῶν ὀνομάτων ἰσχυρότερα»³, ἐνῶ στὸν Συνοδικὸ τόμο τῆς (ἡσυχαστικῆς) Συνόδου τοῦ 1351 θὰ διατυπωθεῖ ἡ ἀρχὴ ὅτι ἐὰν μία διαμάχη ἔχει σχέση μετὰ τὰ πράγματα, δὲν πρέπει νὰ παγιδεύεται κανεὶς σὲ μιὰ ἀντιμαχία τῶν ὄρων καὶ τῶν λέξεων ποὺ εἶναι σκιές τῶν πραγμάτων. Ὀφείλουμε νὰ ἐξετάζουμε γυμνὰ τὰ πράγματα καὶ νὰ ζητᾶμε ἀπὸ τοὺς θεολόγους νὰ μᾶς φανερώσουν τὴν ἀλήθειαν τους, ἀφοῦ ἡ ἀλήθεια καὶ ἡ εὐσέβεια δὲν βρίσκονται στὰ λόγια ἀλλὰ στὰ πράγματα⁴.

Αὐτὴ τὴν «κοινωνία» μᾶς καλεῖ μετὰ τὸ ἔργο του ὁ Παπ. νὰ ἔχουμε — κοινωνία μετὰ τὰ πρόσωπα καὶ μετὰ τὰ πράγματα. Οἱ ἄνθρωποι ποὺ παρελαύνουν μέσα στὸ ἔργο του εἶναι μέλη τῆς κοινότητος, τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινότητος, δίκαιοι μπορεῖ ἢ ἁμαρτωλοί, ἅγιοι μπορεῖ ἢ ἐπιλήσμονες, ἀλλὰ μέλη σώματος, κληῖρος καὶ λαὸς ἓνα σῶμα καὶ ὁ καθένας μέλος του.

Τὸ περιβάλλον τῆς Ἀθήνας στὸ ὁποῖο ἔζησε καὶ ἔδρασε ὁ Παπ. ἔχει μιὰ ἰδιοτυπία, τὴν ὁποία πρέπει νὰ ἔχουμε ὑπόψη μας γιὰ νὰ κατανοήσουμε τὴν ἀμύπη κριτικὴν θέσιν ποὺ καταθέτει στὸ ἔργο του καὶ ποὺ παίρνουν χαρακτῆρα ὁμολογίας πίστεως.

Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, δεύτερο ἡμισυ τοῦ 19ου αἰ. καὶ ἀρχὴς τοῦ 20ου αἰ., ἡ μορφωμένη τάξη τῆς τότε ἐλεύθερης Ἑλλάδας δείχνει νὰ θέλει νὰ ἀπεμπολήσει τὴν πάτριον παραδόσεις καὶ ἀναζητᾶει περιεχόμενον ζωῆς στὰ ρεύματα ποὺ κυριαρχοῦν στὴν Εὐρώπη: διαφωτισμὸς, πραγματισμὸς, ἀντικληρικαλισμὸς, ἀθεΐα. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς πνευματικῆς παραγωγῆς αὐτῆς τῆς ἐποχῆς (δοκίμιο, λογοτεχνία, τέχνες) προσπαθεῖ νὰ ἀρθρώσει αὐτὲς τὴν «νέες ιδέες». Ἀκόμα καὶ στὰ θρησκευτικὰ περιβάλλοντα, ἡ θρησκεία ἔχει πάρει τὸ χαρακτῆρα μιᾶς ἠθικῆς ἀνθρωπολογίας καὶ θεωρεῖται χρήσιμη γιὰ νὰ διαπαιδαγωγῆσει χρῆστους ἀνθρώπους.

Ποῦ χωράει, λοιπόν, ὁ Παπ. σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο; Πολὺ νωρὶς ἄρχισαν νὰ ἐκδηλώνονται οἱ ἐνστάσεις γιὰ ὅ,τι αὐτὸς εἶχε νὰ καταθέσει, ἐνστάσεις ποὺ συνεχίζονταν μέχρι καὶ μετὰ τὸν θάνατό του, ἐνστάσεις ποὺ συνεχίζονται μέχρις ἐνὸς σημείου ἕως σήμερα. Μοιάζει νὰ μὴν μπορεῖ ἢ νὰ μὴν θέλει νὰ ἀνεχτεῖ ἢ πεφωτισμένη ἰντελιγκέντσια πνευματικὸς δημιουργὸς ποὺ κάνουν μετὰ συνειδήσεως τὸ σταυρὸ τους καὶ ποὺ ἐπιμένουν νὰ γράφουν τὴ λέξη Θεὸς μὲ κεφαλαῖο Θ.

Στὰ 1896, ἔτος τελέσεως τῶν πρώτων Ὀλυμπιακῶν Ἀγῶνων στὴν Ἀθήνα, τὸ νεοελληνικὸ κράτος ἔχει ζωὴ μόλις 65 ἐτῶν καὶ τὰ ὄρια του ἐκτείνονται μέχρι τὴ Θεσσαλία. Ὁ πληθυσμὸς τοῦ νέου αὐτοῦ κράτους ἀνέρχεται σὲ 3,5 ἑκατομμύρια κατοίκους καὶ ἡ πρωτεύουσά του, ἡ Ἀθήνα, ἔχει 80 χιλιάδες κατοίκους.

Ὡστόσο, τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ Γένους ζεῖ ἐκτὸς τῶν ὁρίων τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους: Μακεδονία, Ἡπειρος, Θράκη, Μ. Ἀσία.

Μέσα στὰ ἐπόμενα 30 ἔτη τὰ ὄρια τοῦ κράτους θὰ ἐπεκταθοῦν καὶ θὰ ὀριστικοποιηθοῦν στὰ σημερινὰ ὄρια. Οἱ Ὀρθόδοξοι Ρωμιοί, μὲ μετακινήσεις πληθυσμῶν κυρίως ἀπὸ τὴν Ἀνατολικὴ Θράκη καὶ τὴ Μ. Ἀσία, θὰ μαζευτοῦν μέσα στὰ σημερινὰ ὄρια τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους — μὲ ἓνα μεγάλο τμῆμα τοῦ πληθυσμοῦ νὰ σκορπίζεται στὴν οἰκουμένη ὡς ἑλληνικὴ διασπορά.

Θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ ἀναρωτηθεῖ: Πῶς ἀντιλαμβάνονται οἱ Ἕλληνες τὴν ταυτότητά τους τὴν ἐποχὴ ποὺ ἐμφανίζεται ὁ Παπαδιαμάντης; Τὸ ἐρώτημα δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ ἀπαντηθεῖ. Μὲ σταθμὸ λοιπὸν τὸ 1896, ἔτος τῶν πρώτων Ὀλυμπιακῶν Ἀγῶνων, μέσα δηλαδὴ στὰ 65 αὐτὰ ἔτη ζωῆς ποὺ μετράει τὸ ἑλληνικὸ βασίλειο, ἐμφανεῖς καὶ λανθάνουσες ομάδες ἔχουν διαφορετικὲς ἀντιλήψεις γιὰ τὴν ταυτότητα τοῦ Ἑλληνισμοῦ.

Ἡ πλειοψηφία τῶν Ἑλλήνων λογίων, ὑπήκοοι στὶς ἰδέες τοῦ Κοραῖ καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ εὐρωπαϊκοῦ διαφωτισμοῦ, μάχονται γιὰ τὸν «ἐξελληνισμὸ» τοῦ ἔθνους καὶ τὴν ἀποκάθαρσή του ἀπὸ τὸ μίasma τοῦ Βυζαντίου. Γιὰ τοὺς λογίους αὐτῆς τῆς ἐποχῆς τὸ ἐπάναγκες ἦταν ἡ ἀπευθείας σύνδεση τῆς συγχρόνου Ἑλλάδας μὲ τοὺς κλασικοὺς χρόνους τῆς ἀρχαιότητος καὶ ἡ ἀντλήση ἀρχῶν καὶ ἀξιῶν ἀπὸ τὸν ἀρχαιοελληνικὸ κόσμο. Γι' αὐτοὺς ἡ Ἑλλάς, «μετὰ τὴν ὑποδούλωσή της στοὺς Ρωμαίους, στοὺς Βυζαντινοὺς καὶ στοὺς Τούρκους» (γιὰ μερικοὺς μάλιστα, πρὶν ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους στοὺς Μακεδόνες), ξαναβρῆκε τὴν ἐλευθερία της μὲ τὴν πρόσφατη ἀνεξαρτησία καὶ ὀφείλει τάχιστα νὰ ξαναβρεῖ τὸ πνεῦμα τῶν προγόνων.

Ὅσο γιὰ τὸ πνευματικὸ περιεχόμενον τῆς ταυτότητας τῶν νέων Ἑλλήνων, ἴσχυε ἡ κοραϊκὴ θεωρία τῆς «μετακένωσης», σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ σύγχρονη Ἑλλάδα ἔπρεπε νὰ στραφεῖ πρὸς τὸν φωτισμένο πολιτισμὸ τῆς Εὐρώπης καὶ νὰ πάρει ἀπ' αὐτοὺς ὅ,τι ἐκεῖνοι εἶχαν πάρει ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους προγόνους. Ἔτσι διαμορφώνεται μία γενικευμένη στάση — πάντοτε βέβαια στοὺς κύκλους τῶν λογίων καὶ τῆς ἀρχουσας τάξης: τῆς προγονολατρίας, τοῦ ἐξευρωπαϊσμένου φρονήματος καὶ τῆς ἀρχῆς «ἀνήκομεν εἰς τὴν Δύσιν». Ἐπόμενον αὐτῆς τῆς στάσεως εἶναι καὶ ἡ

αντιθρησκευτική στάση — καλύτερα ή άντορθόδοξη. Ειδικά στο θέμα τῆς θρησκείας, οἱ πάτρωνες ποῦ ἀναλαμβάνουν νὰ ὀργανώσουν τὸ νεοελληνικὸ κράτος, ἔχοντας συμβάλει ἀποφασιστικὰ στὴν ἀνεξαρτησία του, ἀντιλαμβάνονται τὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία ὡς ἀρρώστια τοῦ λαοῦ ποῦ χρειάζεται θεραπεία: νὰ μετατραπῆ σὲ μία θρησκεία ἠθικῶν ἀρχῶν, ἀναγκαία καὶ ὑπηρετικὴ τῆς κοινωνικῆς συνοχῆς. Γι' αὐτὸ καὶ ἔγκαιρα προβαίνουν (1833) στὴν ἀνακήρυξη τοῦ αὐτοκεφάλου τῆς Ἑλλαδικῆς Ἐκκλησίας, ποῦ σημαίνει τὴν ἴδρυση κρατικῆς θρησκείας. Ἐπίσης, στρατεία ὄλη μισσιοναρίων (ἱεραποστόλων), μὲ ἔδρα τὴ Μάλτα ἢ τὸ Λονδίνο, ἐπιστρατεύεται γι' αὐτὸ τὸ ἔργο.

Μέσα σ' αὐτὸ τὸ γενικὸ κλίμα ἑλληνολατρίας, ἀντιβυζαντινισμοῦ καὶ ἀντικληρικαλισμοῦ, μικρὲς ὀμάδες ἢ μεμονωμένοι ἄνθρωποι προσπαθοῦν νὰ ἀντισταθοῦν καὶ νὰ προσδιορίσουν τὴν ταυτότητα τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ διαφορετικὰ. Αὐτὸ τὸ «διαφορετικὰ» ἔγκειται κυρίως στὰ ἑξῆς σημεία:

α) Τὸ ἑλληνικὸ γένος ἔχει μιὰ συνεχῆ καὶ ἀδιάκοπη ἱστορία ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα μέχρι σήμερα. Στὴν ἱστορία του αὐτὴ ἢ βυζαντινὴ περίοδος ἀποτελεῖ συνέχεια τῆς ἐκχριστιανισμένης του ὑπόστασης. Ὁ εὐρωπαϊκὸς πολιτισμὸς ὄχι μόνον δὲν ἔχει νὰ μᾶς δώσει σημαντικὲς ἀρχές, ἀλλὰ εἶναι ἓνας ἐπικίνδυνος γιὰ μᾶς πολιτισμὸς γιὰτι ὑπονομεύει τὶς δικές μας ἀρχές.

β) Ἡ πίστη τῶν Ἑλλήνων βρίσκεται στοὺς ἀντίποδες τῆς φυσικῆς θρησκείας, ἰδιαιτέρα μιᾶς θρησκευοποίησης τοῦ Χριστιανισμοῦ ποῦ διαμορφώθηκε στὴ Δύση. Γιὰ τοὺς Ἑλληνες ἢ Ὁρθόδοξη πίστη εἶναι φανέρωση σχέσης κτιστοῦ καὶ ἀκτίστου, καὶ κατ' ἐπέκταση κοινωνία σχέσεων μὲ τὸν Θεό, τὸν κόσμον καὶ τὸν ἄνθρωπον, βιώνεται δηλαδὴ ὡς ἐμπειρία σχέσεων.

γ) Ὁ Ἑλληνισμὸς δὲν μπορεῖ νὰ περικλείεται στὰ ὄρια τοῦ ἔθνους — πολὺ περισσότερο τοῦ κράτους. Ἑλληνισμὸς εἶναι τὸ οἰκουμενικὸ μέγεθος ἑνὸς γένους — τοῦ γένους τῶν Ρωμιῶν — ποῦ θέλουν νὰ λατρεύουν τὸν Θεὸ «ὀρθοδόξως καὶ ἀνατολικῶς», κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ Μακρυγιάννη.

δ) Ἡ γλῶσσα τῶν Ἑλλήνων δὲν εἶναι ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ (ἀττικὴ), ἢ ἡ καθαρὴ ῥεῦσα, ἢ ἡ δημώδης (δημοτικὴ). Ἡ γλῶσσα τῶν Ἑλλήνων εἶναι διαχρονικὴ καὶ λειτουργεῖ ὡς ἔκφορὰ τῶν βιωμάτων τους.

Μὲ βάση τὰ παραπάνω θὰ προσπαθῆσω νὰ προσεγγίσω τὶς θέσεις ποῦ ἐκφράζει ὁ Παπαδιαμάντης μέσα ἀπὸ τὸ ἔργο του, ἀπαντώντας στὸ ὑποτιθέμενο ἐρώτημα γιὰ τὴν ταυτότητα τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ.

Ἐπανέρχομαι στὸ ἔτος 1896, χρονιὰ τέλεσης τῶν πρώτων Ὀλυμπιακῶν Ἀγῶνων στὴν Ἀθήνα. Τὴ χρονιὰ ἐκείνη ὁ Βλάσσης Γαβριηλίδης, ἐκδότης τῆς ἐφημερίδας «Ἀκρόπολις», ἐκδίδει τὸ Λεύκωμα «Ἡ Ἑλλάς κατὰ τοὺς Ὀλυμπιακοὺς Ἀγῶνας τοῦ 1896»⁵. Στὸν τόμον αὐτὸ γράφουν οἱ λόγιοι τῆς ἐποχῆς. Σχεδὸν ὄλοι κινοῦνται στὴν ἀρχὴ τοῦ «ἀρχαίου ἀθανάτου πνεύματος», ὅπως χαρακτηριστικὰ τὸ διατυπώ-

νει ὁ Κωστής Παλαμᾶς στὸν Ὑμνο τῶν Ἀγώνων ποὺ περιέχεται στὸν τόμο (σελ. 97). Ὁ Παπαδιαμάντης εἶναι παρὼν μὲ δύο ἄρθρα του, ποὺ ὑπονομεύουν ὅμως τὸ γενικὸ κλίμα τοῦ τόμου: «Αἱ Ἀθῆναι ὡς ἀνατολικὴ πόλις», καὶ «Ἱερεῖς τῶν πόλεων καὶ ἱερεῖς τῶν χωρίων».

Διαβάζω ἀπὸ τὸ πρῶτο ἄρθρο:

Ὀλίγον παραπάνω εἶναι τ' Ἀναφιώτικα. Ἐκεῖ ἀνάφτουν καθ' ἐσπέραν ἐναέριοι λύχνοι. Ἐκεῖ εἶναι ἀναρίθμητα παλαιὰ παρεκκλήσια, χωμένα κατὰ τὸ ἥμισυ εἰς τὴν γῆν. Ὑπάρχουν σπήλαια τεχνητὰ καὶ φυσικὰ φρέατα. Σταυροὶ λαξευμένοι ἐπάνω εἰς τοὺς βράχους. Κανδῆλαι ἀναμμένοι εἰς μικροὺς σηκοὺς, εἰς παλαιοὺς βωμοὺς περιφράκτους, θυμίαμα, κηρίον, λατρεία. Ἀντηχεῖ ὑψηλὰ ἐκεῖθεν ἀκόμη τό, Ἀγνώστῳ Θεῷ.

Ἐκεῖ ἐπιφαίνονται ἐνίοτε δύο λαμπραὶ ὀπτασίαι. Ἡ μία φορεῖ πενιχρὸν χιτῶνα, καὶ ἀναβεβλημένον ἐπὶ τῶν ὤμων τὸ ἱμάτιον. Κρατεῖ βακτηρίαν. Γαλιλαῖος, ἐπίρρινος, ἀναφаланτίας, καὶ ἀρπαγεῖς ἕως τρίτου οὐρανοῦ. Ἡ ἄλλη φορεῖ φαίλο- νιον ὑφασμένον μὲ ἐρυθροὺς σταυροὺς, ἐπιτραχήλιον κεντητὸν μὲ ἀγγελούδια, καὶ ὠμοφόριον ἀπὸ μαλλίον προβάτου. Εὐθύρριν, βαθυπώγων, σεβάσμιος, ἐξήρθη ποτὲ μέχρι τῆς ἄνω ἱεραρχίας καὶ περιέγραψε τὰς τάξεις τῶν Ἀγγέλων.

Ἀμφότεραι αἱ ὀπτασίαι εἶναι ὑψηλαί, ἐπιβάλλουσαι, μεγαλοπρεπεῖς. Ἡ πρώτη ὀνομάζεται Παῦλος, ἡ δευτέρα Διονύσιος.

Ἐκεῖθεν καὶ ἐφεξῆς, ὑψηλά, ἐπάνω, ἐπιφαίνεται μία αἴγλη. Σέλας συλληφθέν, ἀκτίς ἡλίου στερεοποιημένη. [...]. Ἄς ὀπισθοχωρήσωμεν, ἢ μᾶλλον ἄς σταματή- σωμεν ἐδῶ. Σαρκικοί, ὑλόφρονες καὶ νωθροὶ ἄνθρωποι, δὲν δύνανται ν' ἀνέλθωσιν εἰς τὸν ἱερὸν βράχον τῆς Ἀκροπόλεως⁶.

Γιὰ τὸν Παπ., ἡ θεολογία ποὺ ἐκφράζει ὁ πολιτισμὸς ποὺ γέννησε τὸν Παρθενῶνα ἔχει συμπληρωθεῖ καὶ ὀλοκληρωθεῖ ἀπὸ τὴ θεολογία τοῦ Ἀποστόλου Παύλου καὶ τὴ θεολογία τοῦ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου. Γι' αὐτόν, ὁ Ἑλληνισμὸς τῆς ἀρχαιότητος ἀναβαπτίζεται στὴν κολυμβήθρα τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ. Ἡ προσέγγισή του γίνεται μέσῳ τῆς ἐπιφάνειας τοῦ Χριστοῦ — ὄχι τὸ ἀντίστροφο. Αὐτὴ τὴ συνέχεια —τὴ φυσικὴ συνέχεια— τὴν ὑπογραμμίζει συχνὰ στὸ ἔργο του, χρησιμοποιοῦντας μάλιστα ἀναφορὰς στοὺς συγγραφεῖς τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας, μαζί μὲ τοὺς βυζαντι- νοὺς ἢ τοὺς νεώτερους. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ κατάθεση αὐτῆς τῆς σχέσης, μὲ μία ἔξοχη ποιητικὴ ἀναφορά, στὸ ἄρθρο του «Ταξίδι - Βαπόρι - Ρωμείκο» ποὺ δημο- σιεύθηκε ἕνα χρόνο πρὶν:

Εἶδα τὸν ναὸν τῆς Ἀθηνᾶς, εἶδα τὰ ἐρείπια τῆς Σουνιάδος, εἶδα τοὺς κίονας τῆς Παρθένου, νὰ δέχωνται τὴν μελιχρὰν σκιαύγειαν τῶν βελῶν καὶ τῶν φίλτρων τῆς Ἐκάτης, ἐπὶ τῶν γυμνῶν καὶ ἡγιασμένων καὶ χρισμένων ἀπὸ τὰς θεέλλας καὶ ἀπὸ τοὺς αἰῶνας μαρμάρων των.

Παρ' ὀλίγον θὰ ἔστελλα φίλημα διὰ τῆς χειρός... ἀλλ' εἶχα λησμονήσει πρὸ πολλοῦ πῶς στέλλονται τὰ φιλήματα. Ἀκουσίως ἔκαμα τὸν σταυρόν μου. Ὁ Χριστιανὸς τῆς σήμερον ἔστελλε διὰ μέσου ὀγδοήκοντα γενεῶν θρησκευτικὸν χαιρετισμὸν εἰς τὸν εἰδωλόλατρην τὸν πρὸ εἴκοσι καὶ πέντε αἰῶνων⁷.

Τὸ κίνητρο τῆς «ἀντιστροφῆς» καὶ τῆς ἀπο-χριστιανοποίησης τοῦ Ἑλληνισμοῦ δὲν ἦταν βέβαια φαινόμενο τοῦ 19ου αἰ. Πάντοτε ὑπῆρχε μία ὁμάδα λογίων ποὺ ζητοῦσε τὴν ἐπιστροφή στὴν κλασικὴ ἀρχαιότητα — σήμερα τὸ φαινόμενο στὸν τόπο μας εἶναι ἐπίσης παρόν, καὶ μάλιστα σὲ μεγάλο μέρος τῆς λεγόμενης διανοήσεως. Πάντως, πρὶν τὸν Κοραῖ καὶ τοὺς ἐπιγόνους του, θὰ πρέπει νὰ ἀναφερθοῦμε στὴν περίπτωση τοῦ Πλήθωνα, κυρίως γιατί τὸ ἐγχείρημά του βρίσκει μιμητὲς καὶ κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα, ἀλλὰ καὶ μέχρι σήμερα.

Στὸ μυθιστόρημα *Ἡ Γυφτοπούλα*, δημοσιευμένο τὸ 1884, ὁ Παπαδιαμάντης περιγράφει καὶ σχολιάζει τὸ ἐγχείρημα τοῦ Πλήθωνα:

Ὁ Γεώργιος Γεμιστὸς ἦτο ὁ ὀψιγενὴς Ἑλλήν πλατωνικὸς τοῦ 19^{ου} αἰῶνος, ὁ ὄνειροπολήσας νὰ ἀρχίσῃ ἐκ νέου κατὰ τὸν χρόνον ἐκεῖνον τὸ ἔργον τοῦ Ἰουλιανοῦ, ὁ μετὰ τὸν Παραβάτην δεύτερος Παραβάτης. Ὁ Γεώργιος Γεμιστὸς ἦτο ἀνὴρ σοφώτατος καὶ πολυμαθέστατος. Ἦτο τόσο ἀνώτερος τοῦ χρόνου καθ' ὃν ἔζη, ὅσον ἡ ἀρχαία ἐποχὴ ἦτο οὐχ ἦττον ἀνωτέρα τῆς σήμερον ἀπροσδιορίστου ἐποχῆς.

Ἀλλὰ παρὰ πᾶσαν τὴν σοφίαν καὶ πολυμάθειαν αὐτοῦ ὁ Γεώργιος Γεμιστὸς ἤμαρτε, καὶ ἤμαρτε λίαν ἀδικαιολογήτως. Διότι ἐφαντάσθη ὅτι ἦτο δυνατὸν νὰ ἐπανορθώσῃ θεσμοὺς καὶ ἦθη ταφέντα ἔσαι καὶ κείμενα ὑπὸ τὴν σεσωρευμένην σκωρίαν τοῦ χρόνου.

Ὁ Γεώργιος Γεμιστὸς ἐπεθύμει οὐδὲν ἦττον ἢ νὰ ἐπανιδρύσῃ εἰς τὴν Ἑλλάδα τὴν ἀρχαίαν θρησκείαν, τὴν λατρείαν τοῦ Διὸς, τῆς Ἥρας, τῆς Ἀθηνᾶς, τῆς Ἀφροδίτης καὶ τῶν ἄλλων τῆς ἀρχαιότητος θεῶν. Καὶ ὅμως ἦτο εὐφυῆς, καὶ ἠδύνατο νὰ προῖδη ὅτι ἡ θρησκεία τοῦ Χριστοῦ δὲν ἠδύνατο νὰ ἀντικαταστήσῃ δι' ἄλλης θρησκείας, πλὴν τῆς ἐλλείψεως πάσης θρησκείας, ὅπως καὶ συνέβη ἐπὶ τῶν ἡμερῶν ἡμῶν⁸.

Ὁ Παπαδιαμάντης ἐντοπίζει τὴ διαστροφή τῆς ταυτότητας τῶν Ἑλλήνων στὴν πολιτεία τῶν λογίων τῆς ἐποχῆς του, πολιτεία ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τάση μιμητισμοῦ τῶν δυτικῶν προτύπων. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ διατύπωση τῶν θέσεων αὐτῶν τῶν κύκλων, ποὺ τὸν ἐπικρίνουν γιὰ τὴ θεματολογία του καὶ τὶς ἀναφορές του, στὸν Πρόλογο τοῦ διηγήματος «Λαμπριάτικος ψάλτης»:

Μὴ θρησκευτικά, πρὸς Θεοῦ! Τὸ Ἑλληνικὸν Ἔθνος δὲν εἶναι Βυζαντινοί, ἐννοήσατε; Οἱ σημερινοὶ Ἕλληνες εἶναι κατ' εὐθείαν διάδοχοι τῶν ἀρχαίων. Ἐπειτα ἐπολιτίσθησαν, ἐπροώδευσαν καὶ αὐτοί. Συμβαδίζουν μὲ τᾶλλα ἔθνη.

Ποίαν ποίησιν ἔχει τὸ νὰ γράψῃς ὅτι ὁ Χριστὸς «δέχεται τὴν λατρείαν τοῦ πτωχοῦ λαοῦ», καὶ ὅτι ὁ πτωχὸς ἱερεὺς «προσέφερε τῷ Θεῷ θυσίαν αἰνέσεως»; Καὶ νὰ περιγράψῃς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναῖσκου, μὲ τὰς νυσταλέας κανδήλας καὶ τὰς ἀμαυρὰς μορφὰς τῶν Ἀγίων ὀλόγυρα! Δὲν τὰ ἐννοοῦμεν ἡμεῖς αὐτά. Ἡμεῖς θέλομεν διήγημα, τὸ ὁποῖον νὰ εἶναι ὅλον ποίησις, ὄχι περὶ πραγματικότητος. Σὺ δὲ πῶς τολμᾷς νὰ γράψῃς, ὁμιλῶν περὶ Ἰουλιανοῦ τοῦ Παραβάτου, καρφωμένου εἰς τὸν τοῖχον ἀπὸ τὴν λόγχην τοῦ Ἀγ. Μερκουρίου, τοιαύτην βλάσφημον φράσιν: «Πε-λιδὸν ὁ παράφρων τύραννος...»;⁹

Στὸ ἴδιο διήγημα θὰ καταθέσει μὲ παρρησία τὴν προσωπικὴν του ταυτότητα:

Διὰ νὰ δώσωμεν πέρασ εἰς τὸ προοίμιον αὐτό, θὰ εἴπωμεν μὲ δύο λέξεις ὅτι: Τὸ σημερινὸν ἔθνος δὲν ἐπῆγε, δυστυχῶς, τόσον ἐμπρός, ὅσον λέγουν αὐτοί. Τὸ ἔθνος τὸ ἐλληνικόν, τὸ δοῦλον τοῦλάχιστον, εἶναι ἀκόμη πολὺ ὀπίσω, καὶ τὸ ἐλεύθερον δὲν δύναται νὰ τρέξῃ ἀρκετὰ ἐμπρός, χωρὶς τὸ ὅλον νὰ διασπαραχθῇ, ὡς διασπάρασσεται, φεῦ! ἤδη. Ὁ τρέχων πρέπει νὰ περιμένῃ καὶ τὸν ἐπόμενον, ἐὰν θέλῃ ἀσφαλῶς νὰ τρέχῃ· ὁ ἐλεύθερος πρέπει νὰ βοηθῇ τὸν δεσμώτην ἢ πρέπει νὰ τὸν ἀνακουφίσῃ. Ὅσον παρέρχεται ὁ χρόνος, τόσον τὸ ἐλεύθερον ἔθνος καθίσταται οἰῆμοι! ἀνικανώτερον ὅπως δώσῃ χεῖρα βοήθειας εἰς τὸ δοῦλον ἔθνος. Ἄγγλος ἢ Γερμανὸς ἢ Γάλλος δύναται νὰ εἶναι κοσμοπολίτης ἢ ἀναρχικὸς ἢ ἄθεος ἢ ὀτιδήποτε. Ἐκανε τὸ πατριωτικὸν χρέος του, ἔκτισε μεγάλην πατρίδα. Τώρα εἶναι ἐλεύθερος νὰ ἐπαγγέλλεται, χάριν πολυτελείας, τὴν ἀπιστίαν καὶ τὴν ἀπαισιοδοξίαν. Ἀλλὰ Γραικύλος τῆς σήμερον, ὅστις θέλει νὰ κάμῃ δημοσίαν τὸν ἄθεον ἢ τὸν κοσμοπολίτην, ὁμοιάζει μὲ νᾶνον ἀνορθούμενον ἐπ' ἄκρων ὀνύχων καὶ τανυόμενον νὰ φθάσῃ εἰς ὕψος καὶ φανῇ καὶ αὐτὸς γίγας. Τὸ ἐλληνικὸν ἔθνος, τὸ δοῦλον, ἀλλ' οὐδὲν ἥττον καὶ τὸ ἐλεύθερον, ἔχει καὶ θὰ ἔχῃ διὰ παντὸς ἀνάγκην τῆς θρησκείας του.

Τὸ ἐπ' ἐμοί, ἐνόσφ ζω καὶ ἀναπνέω καὶ σωφρονῶ, δὲν θὰ παύσω πάντοτε [...] νὰ ὑμνῶ μετὰ λατρείας τὸν Χριστὸν μου, νὰ περιγράψω μετ' ἔρωτος τὴν φύσιν καὶ νὰ ζωγραφῶ μετὰ στοργῆς τὰ γνήσια ἐλληνικὰ ἦθη¹⁰.

Στὸ ἴδιο μῆκος κύματος κινεῖται καὶ στὸ ἄρθρο του «Ἱερεῖς τῶν πόλεων καὶ ἱερεῖς τῶν χωρίων» ποὺ δημοσιεύτηκε, ὅπως ἀναφέρθηκε, στὸ Λεύκωμα γιὰ τοὺς Ὀλυμπιακοὺς Ἀγῶνες.

Νὰ παύσῃ π.χ. ἡ συστηματικὴ περιφρόνησις τῆς θρησκείας ἐκ μέρους πολιτικῶν ἀνδρῶν, ἐπιστημόνων, λογίων, δημοσιογράφων καὶ ἄλλων. Ἡ λεγομένη ἀνωτέρα τάξις νὰ συμμορφωθῇ μὲ τὰ ἔθιμα τῆς χώρας, ἂν θέλῃ νὰ ἐγκλιματισθῇ ἐδῶ. Νὰ γίνῃ προστάτις τῶν πατρίων, καὶ ὄχι διώκτρια. Νὰ ἀσπασθῇ καὶ νὰ ἐγκολπωθῇ τὰς ἐθνικὰς παραδόσεις.

Νὰ μὴ περιφρονῇ ἀναφανδὸν ὅ,τι παλαιόν, ὅ,τι ἐγχώριον, ὅ,τι ἐλληνικόν. Νὰ κα-

ταπολεμηθῆ ὁ ξενισμός, ὁ πιθηκισμός, ὁ φραγκισμός. Νὰ μὴ νοθεύωνται τὰ θρησκευτικὰ καὶ τὰ οἰκογενειακὰ ἔθιμα. Νὰ καλλιεργηθῆ ἡ σεμνοπρεπὴς βυζαντινὴ παράδοσις εἰς τὴν λατρείαν, εἰς τὴν διακόσμησιν τῶν ναῶν, τὴν μουσικὴν καὶ τὴν ζωγραφικὴν.

Νὰ μὴ μιμώμεθα πότε τοὺς Παπιστὰς καὶ πότε τοὺς Προτεστάντας. Νὰ μὴ χάσκωμεν πρὸς τὰ ξένα. Νὰ στέργωμεν καὶ νὰ τιμῶμεν τὰ πάτρια.

Εἶναι τῆς ἐσχάτης ἐθνικῆς ἀφιλοτιμίας νὰ ἔχωμεν κειμήλια, καὶ νὰ μὴ φροντίζωμεν νὰ τὰ διατηρήσωμεν. Ἄς σταθμῆσωσι καλῶς τὴν εὐθύνην των οἱ ἔχοντες τὴν μεγίστην εὐθύνην¹¹.

Ἐπιστροφή στὰ πάτρια δὲν σημαίνει καὶ ἀποδοχὴ τῶν ὅποιων ἀποτυχιῶν. Γιὰ τὸν Παπ. ὑπάρχει σαφὴς διάκριση ἀνάμεσα στὶς «ἀρχές» καὶ στὰ «συμβαίνοντα». Σὲ ὅλο τὸ ἔργο του προσπαθεῖ νὰ καταγράψει —ὡς παρατηρητὴς— τὶς ἀποκλίσεις ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἀρχές ἢ νὰ ὑπογραμμίσαι τὴν ἐφαρμογὴ τους. Προβάλλει ἥρωες μὲ θετικὸ πρόσημο καὶ ἥρωες μὲ ἀρνητικὸ, πάντα ὁμῶς σὲ σχέση μὲ τὴν ταυτότητα ἑνὸς λαοῦ ποὺ λειτουργεῖ ὡς κοινότητα ἀρχῶν καὶ σχέσεων.

— Ἡ Φραγκογιαννοῦ («Ἡ Φόνισσα») ἀρνεῖται τὴν ἔνταξή της στὴν κοινότητα, «ψηλώνει ὁ νοῦς της», γίνεται ἰδρυτὴς θρησκείας (νομοθετεῖ, δικάζει, ἐκτελεῖ).

— Ὁ Κωνσταντῆς («Ἡ χήρα τοῦ Νεομάρτυρος») εἶναι ἐνταγμένος στὴν κοινότητα καὶ ἀγιάζεται, ἀρνούμενος νὰ ἀλλαξοπιστήσῃ, φτάνοντας στὸ μαρτύριο γιὰ «νὰ μὴν κολάσῃ τὴν ψυχὴ τοῦ νοννοῦ του».

— Ἰδιαιτέρα στὰ ἀθηναϊκὰ του διηγήματα θὰ καταγγεῖλει τὴν ἐκτροπὴ τῶν ἀνθρώπων τοῦ τόπου του ἀπὸ ἀρχές ποὺ συγκροτοῦν σῶμα λαοῦ, τὸ περίφημο «ἐμεῖς» τοῦ Μακρυγιάννη. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἀποστροφή του: «... ἦλθα εἰς τὴν πόλιν τῆς δουλοπαροικίας καὶ τῶν πλουτοκρατῶν [...] εἰς τὰς Ἀθήνας»¹², ἢ: «Ἡ πλουτοκρατία εἶναι καὶ θὰ εἶναι ὁ μόνιμος ἄρχων τοῦ κόσμου, ὁ διαρκὴς ἀντίχριστος. Αὕτη γεννᾷ τὴν ἀδικίαν, αὕτη τρέφει τὴν κακουργίαν, αὕτη φθείρει σώματα καὶ ψυχάς. Αὕτη παράγει τὴν κοινωνικὴν σηπεδόνα. Αὕτη καταστρέφει κοινωνίας νεοπαγεῖς»¹³.

Ὡς πρὸς τὴν πίστη τῶν συγχρόνων του Ἑλλήνων, εἶναι ἀρκετὰ ἐλεγκτικὸς.

Τῶ ὄντι δὲ ἂν ὑπάρχη τι λυπηρότερον, τολμῶ εἰπεῖν, τῆς ἄκρας περὶ τὰ θρησκευτικὰ πράγματα ψυχρότητος, ἣτις ἐπικρατεῖ ἐν Ἀθήναις, τοῦτο εἶναι ἡ ἐπίπλαστος καὶ τυπικὴ εὐλάβεια, ἡ ἄνευ τάξεως καὶ κόσμου συρροὴ πολλοῦ πλήθους εἰς τοὺς ἱεροὺς ναοὺς, κατὰ τὴν [Μεγάλην] ἐβδομάδα ταύτην καὶ μόνην, ἣτις ἔμεινεν ὡς μόνη ὀρθὴ διαμαρτύρησις καὶ ἀντίφασις ἅμα τῆς διαγωγῆς ἡμῶν τῶν Ὀρθοδόξων χριστιανῶν λεγομένων. Τὸ κατ' ἐμέ, λογικωτέρους θεωρῶ τοὺς *libres penseurs* [= ἐλεύθερους στοχαστές, διαφωτιστές] ἐν τῇ Ἑσπερίᾳ, τοὺς διαρρήξαντας ἀπλῶς καὶ καθαρῶς πᾶσαν μετὰ τῆς Ἐκκλησίας σχέσιν καὶ συνάφειαν, ἢ ἡμᾶς αὐτούς, οἵτινες ἐξακολουθοῦμεν νὰ πιθηκίζωμεν τὰ τῆς χριστιανικῆς λα-

τρείας άνευ πίστεως και χρηστοῦ συνειδότος¹⁴.

Μία θρησκευοποίηση τῆς πίστεως ὁδηγεῖ στὴ διαστροφή τῆς ζωῆς. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ στάση του ἀπέναντι στὴν «καλλιτεχνικὴ διαστροφή» ποὺ ἀντιλαμβάνεται τὸν «τόπο Θεοῦ» ὡς ἔργο τέχνης.

Καὶ ὁ ἀγαπημένος μαθητῆς [= ὁ Ἰωάννης ὁ Θεολόγος] ἦτο ἀκόμη ἐκεῖ, καὶ συνέχαιρεν ἐπὶ τῇ Ἀναστάσει, ἀν καὶ πτυχὴ τις μερίμνης συνέστελλε τὸ ὑψηλὸν μέτωπόν του, προβλέποντος ὅτι θρασὺς ἱερόσυλος ἔμελλε μετ' οὐ πολὺ νὰ τὸν ἀρπάσῃ ἐκ τῆς κόγχης του διὰ νὰ τὸν μεταφέρῃ εἰς Ἀθήνας καὶ τὸν καθιδρύσῃ ὄχι εἰς ναὸν καὶ ὀλοκαύτωμα καὶ θυσιαστήριον, ὄχι εἰς τόπον τοῦ καρπῶσαι, ἀλλ' εἰς Μουσεῖον, Ὑψιστε Θεέ! εἰς Μουσεῖον, ὡς νὰ εἶχε παύσει ν' ἀσκῆται εἰς τὸν τόπον τοῦτον ἢ χριστιανικὴ λατρεία, καὶ τὰ σκευὴ αὐτῆς ν' ἀνῆκον εἰς θαμμένον παρελθόν, καὶ νὰ ἦσαν ἀντικείμενον περιεργείας!...¹⁵

Ἡ Ἐκκλησία, τὸ Γένος (ἡ γλῶσσα καὶ τὰ ἦθη του), οἱ σχέσεις τῶν ἀνθρώπων: αὐτὰ τὸν ἀπασχολοῦσαν. Δέχτηκε νὰ λειτουργήσῃ ὡς παρατηρητῆς καὶ νὰ καταγράψῃ, μὲ τὴν ἀπαράμιλλη τέχνη του, τὸ γίγνεσθαι τοῦ τόπου του — καὶ τοῦ λαοῦ του. Ἐνιωθε ὅτι ὁ λαὸς κινδύνευε νὰ χάσῃ τὴν ὁδὸ, τὸν δρόμο ποὺ θὰ μπορούσε νὰ τὸν κρατήσῃ σὲ συνοχὴ καί, κυρίως, σὲ πνευματικὴ ἐγρήγορση. Τὸν κίνδυνο ποὺ ἀπειλοῦσε αὐτὸ τὸν δρόμο τὸν ἀντιλαμβάνονταν εἴτε ὡς ξένη εἰσβολὴ («Νὰ μὴ χάσκωμεν πρὸς τὰ ξένα»), εἴτε ὡς ἁμαρτία. Στὴν πρώτη ἦταν ἀρνητικὸς γιατί δὲν ἤξερε πῶς πολεμιέται. Στὴ δευτέρῃ ἦταν συγκαταβατικὸς καὶ πίστευε ὅτι ἀνὰ πάσα στιγμή ἢ σωτήρια μετάνοια μπορεῖ νὰ διορθώσῃ τὸ λάθος. Γι' αὐτὸ σκιαγραφοῦσε πνευματικὸς ταγούς, ἔμμεσα τίς περισσότερες φορές, ἀλλὰ καὶ εὐθέως κάποτε, θεωρώντας τους ὑπεύθυνους γιὰ τὴν παιδαγωγία τῶν ἀνθρώπων.

Τὸ θέμα τῆς ἁμαρτίας ὡς ἀπώλειας τῆς ὁδοῦ, τῆς μετάνοιας ὡς διαρκοῦς ὁδοιπορίας καὶ τῆς σωτηρίας ὡς ἔνταξης ἢ ἐπανάταξης στὸ σῶμα τῆς κοινότητος, διατρέχει ὅλο σχεδὸν τὸ ἔργο του. Τὸ ἐρώτημα «πόθεν τὸ κράτος τῆς ἁμαρτίας» τὸ θέτει ὁ ἴδιος εὐθέως στὸ «Ἄμαρτίας φάντασμα».

Φεῦ! διατί ἀπὸ αὐτὴν τὴν λόχμην, τὴν ποικίλην καὶ πολύχρωμον καὶ ἀνθοφοροῦσαν νὰ ἐξέρχωνται ἄκανθαι, συρίζουσαι γλῶσσαι, ἔχιδναι; Καὶ πῶς ἠλλοιώθη τὸ κάλλος τῆς φύσεως, καὶ τὸ μιαρὸν πνεῦμα εἰσέβαλεν εἰς τὰ ἔργα τοῦ Θεοῦ, τὰ ὁποῖα ὁ ἴδιος ἐπεθεώρησε «καὶ ἰδοὺ καλὰ λίαν;»... Πόθεν τὸ κράτος τῆς ἁμαρτίας;¹⁶

Ἡ ἀπάντησις εἶναι πάντα ἔμμεση: Στὴ «Φόνισσα» ἡ ἁμαρτία ξεκινάει ἔξωθεν, ξεκινάει ἀπὸ ὅσα φορτώνουν στὴν ἡρώϊδα τὸ περιβάλλον ποὺ τὴν γεννάει καὶ τὴν ἀνατρέφει, τὸ «προικιό» τῆς, καὶ ἀναπτύσσεται μὲ τὴν ὑπερύψωσίν της σὲ «νομο-

θέτη-δικαστή-εκτελεστή». Αὐτὴ ἡ ἐκτροπὴ χαρακτηρίζεται ὡς «ψήλωμα τοῦ νοῦ»¹⁷.

Στὴν «Ἐξοχικὴ Λαμπρὴ» ἡ ἁμαρτία εἰσβάλλει ὡς σύγχυση τοῦ νοός, πού ὀδηγεῖ σὲ ἀπώλεια τῆς προσοχῆς καὶ τοῦ συγκροτημένου λόγου¹⁸. Στὰ «Πτερόεντα Δῶρα» ἡ ἁμαρτία ἐκφράζεται ὡς ἀπώλεια σχέσης, ὡς ὑποδούλωση σὲ πάθη ἢ ὡς ἐγωκεντρισμός. Ἡ σύγχυση τῆς σχέσης μὲ τὸν Θεό, πού γεννάει τὴν αἴρεση, περιγράφεται στὸν «Διδάχο», στὸν «Κοσμολαΐτη» καὶ στὴ «Μακρακιστίνα». Ὁ «Ἀντίκτυπος τοῦ νοῦ» μᾶς θυμίζει ὅτι ἡ ἁμαρτία γεννιέται ἀπὸ τὴν ἀκρισία καὶ τρέφεται ἀπὸ τὴν προκατάληψη καὶ τὴ δεισιδαιμονία. Ἄλλὰ καὶ ἡ ἀπουσία σχέσης μὲ τὴν κτίση εἶναι ἁμαρτία, ὅπως περιγράφεται στὸ «Ἰπὸ τὴν βασιλικὴν δρῦν», ἐνῶ ἡ σχέση μὲ τὰ κτιστὰ εἰσάγει σὲ παραδείσια κατάσταση, ὅπως φαίνεται στὴ «Μαυρομαντηλό».

Θὰ μπορούσε νὰ πεῖ κανεὶς ὅτι ὅλο τὸ ἔργο του εἶναι μίᾳ σπουδῇ τῆς ὁδοιπορίας πρὸς τὴν ἐδῶ καὶ τώρα ἀλλὰ ὄχι ἀκόμη Βασιλεία τοῦ Θεοῦ. Περιγράφοντας τὰ πρόσωπα καὶ τὰ πράγματα μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ψηλαφήσουμε τὴν παρουσία τοῦ Παραδείσου ἢ νὰ ἀντιληφθοῦμε τίς συνέπειες τῆς ἀπουσίας του. Ὁ φτωχὸς ἅγιος τοῦ ὁμώνυμου διηγήματος ἢ ἡ Σεραϊνὴ στὸν «Γάμο τοῦ Καραχμέτη» ἀναδεικνύουν τὴν σχέση ὡς κατὰ φύσιν ζεῖν, ἐνῶ ἡ Φραγκογιαννοῦ «ἡ Φόνισσα», κλεισμένη στὴν ἀτομικότητά της, ἀφήνει τὸν νοῦ της νὰ «ψηλώσει», γίνεται, ὅπως εἶπαμε, κατ' οὐσίαν ἰδρυτὴς θρησκείας. Ἄς θυμηθοῦμε ὅτι ἡ Φραγκογιαννοῦ, ἂν καὶ μέλος τῆς Ἐκκλησίας, ἂν καὶ ἔμπειρη τῆς παραδόσεως, αὐτονομεῖται ἐγωιστικά: ἀρνεῖται νὰ μετανοήσει. Ἡ μετάνοια εἶναι ὁ δρόμος τῆς ἰατρείας, ἡ ἐπ' ἀνένταξο τοῦ μέλους στὸ σῶμα, ὅπως συμβαίνει μὲ τὸν γερο-Φραγκούλα στὸν «Ρεμβασμὸ τοῦ Δεκαπενταγούστου», ὅπως προηγουμένως ἔχει συμβεῖ μὲ τὴ μοναχὴ Ἀγάπη στοὺς «Ἐμπόρους τῶν Ἐθνῶν», ὅπως ἐπίσης συμβαίνει μὲ τὴν ἐξομολόγηση τῆς Μολώτας στὸν «Ἀλιβάνιστο», ἐξομολόγηση πού συμφιλιώνει τὸν μπαρμπα-Κόλια μὲ τὴν κοινότητα ὥστε νὰ μπορεῖ κι αὐτὸς νὰ πεῖ «Ἀληθῶς ἀνέστη! Δὲν εἶμαι ἀλιβάνιστος!».

Ὁ Παράδεισος τοῦ Παπαδιαμάντη δὲν εἶναι μιᾶς θρησκευτικῆς φενάκης. Εἶναι παρουσία ἱστορικῆ, τοῦ παρόντος χρόνου καὶ τοῦ μέλλοντος αἰῶνος. Ὁ «ἀπλοϊκὸς ἄνθρωπος» τῆς ἱστορίας πού παρατίθεται στὸ ἄρθρο «Ἄι μου Γιώργη» (5.186-192) ἐρμηνεύει κατὰ γράμμα τὴ συμβουλὴ τοῦ πνευματικοῦ «νὰ περπατῇ τὸν ἴσιο δρόμον, ἂν θέλῃ νὰ πάῃ στὸν Παράδεισο» καὶ «ὁδεύσας τὴν εὐθεῖαν ἔφθασε μετὰ τινος ἡμέρας εἰς λαμπρὸν μοναστήριον ἐν τερπνοτάτῳ καὶ πολυανθεῖ τοπίῳ, ὅπερ ἅμα ἰδὼν, ἐν πεποιθήσει ἀνέκραξεν. “Ἄ! νὰ ὁ Παράδεισος!”». Αὐτὴ ἡ πλήρης παράδοση στὴν κοινότητα τοῦ χαρίζει τὴν ἔνθετη ἐμπειρία. Τέτοιος εἶναι καὶ ὁ Παράδεισος —τὸ περιβόλι γιὰ τὴν ἀκρίβεια— τοῦ μπαρμπα Γιαννιοῦ στὴ «Μαυρομαντηλό». Αὐτὸ τὸ περιβόλι ἀναδεικνύεται σὲ κῆπο Παραδείσου ἐπειδὴ ἀναδύεται μέσα ἀπὸ μιᾶς βαθύτατης σχέσης μὲ ἄνθρωπο πού ἀγαπάει καὶ εἶναι παραδομένος στὴν κοινότητά του. «Πᾶς ἄνθρωπος ἐργάζεται δι' ἑαυτόν, ἐπὶ τῇ προφάσει ὅτι ἐργάζεται διὰ τοὺς ἄλλους· ὁ δύσμοιρος ὁ Γιαννιὸς εἰργάζετο διὰ τοὺς ἄλλους καὶ ποτὲ δι' ἑαυτόν» (2.153). «Οὗτος ἐγνώριζεν ὅλα τὰ μυστήρια, ὅλα τὰ κοιλώματα, ὅλα τὰ ἄντρα τοῦ προσφιλοῦς αὐτῷ ἐδάφους».

Ἡδύνατό τις μάλιστα [...] νὰ εἶπη [...] ὅτι αὐτὰ μᾶλλον τὸν ἐγνώριζον...» (αὐτόθι).

Ἡ ἱστορία εἶναι πρόγευση τοῦ Παραδείσου. Κι ἐπειδὴ εἶναι πρόγευση πραγμάτων καὶ ὄχι φαντασμάτων τοῦ νοός, γι' αὐτὸ ὁ λαὸς τὸν ὁποῖο περιγράφει —τὰ πρόσωπα— ἀυλίζονται στὸ χῶρο τῆς Ἐκκλησίας καὶ πορεύονται διὰ τοῦ χρόνου τῆς. Κοντύτερα ἢ μακρύτερα, ἐντὸς ἢ ἐκτός, πάντως εἶναι κεκλημένοι. Αὐτὸ δὲν σημαίνει καὶ δικαιωμένοι, ἀφοῦ ἐλλοχεύει ὁ κίνδυνος τῆς ἐκτροπῆς, ὁ κίνδυνος τῆς ἀπώλειας τῆς εὐθείας ὁδοῦ. Στὰ «Δαιμόνια στὸ ρέμα» διαβάζομε:

Ἐκεῖ, καθὼς ἐκάθισα ἀποκαμωμένος, ἀφανισμένος, ἐπάνω εἰς τὴν ἀπάτητον χλόην, ἀκούμβησα τὴν κεφαλὴν εἰς ἓνα σχοῖνον, καὶ δὲν ἤξεύρω ἂν ἐκοιμήθην ἢ ὄνειρεύθην ἀλλὰ παρουσιάσθη ἐνώπιόν μου γέρων τις σεβάσμιος μὲ λευκὴν γενειάδα, καὶ μὲ μακρὸν ράσον. Τὸ πρόσωπόν του εἶχεν ἀκμὴν καὶ ἄνθος νεανικόν, ἂν καὶ ἦτο ὠχρὸν μᾶλλον, καὶ εἶχε κάλλος ὁποῖον μόνον αἱ εἰκόνες ἔχουν.

Μ' ἐκάλεσεν ὀνομαστί, καὶ εἶπε:

— Πῶς ἦλθες ἐδῶ, τέκνον;

— Ἐχασα τὸ δρόμο, ἀπήνησα ἐγώ.

Ἄ γέρων ἔσεισε τὴν κεφαλὴν.

— Ἔτσι χάνουν τὸν δρόμον τους, εἶπεν, ὅσοι δὲν ἤξεύρουν πόθεν ἔρχονται καὶ ποῦ πηγαίνουν¹⁹.

Ἐναν τέτοιο δρόμο θὰ ἐπανεύρει ἡ Χριστίνα ἡ δασκάλα, δρόμο διαρκοῦς μετανοίας:

Κ' ἐπλυνε κ' ἐσυγύριζεν ὅλον τὸν χρόνον. Τὴν Μεγάλην Πέμπτην ἔβαπτε τ' αὐγὰ τὰ κόκκινα. Καὶ τὰς καλὰς ἡμέρας δὲν εἶχεν τόλμης πρόσωπον νὰ ὑπάγη καὶ αὐτὴ εἰς τὴν ἐκκλησίαν.

Μόνον τὸ ἀπόγευμα τοῦ Πάσχα, εἰς τὴν ἀκολουθίαν τῆς Ἀγάπης, κρυφὰ καὶ δειλὰ εἰσεῖρπεν εἰς τὸν ναόν, διὰ ν' ἀκούσῃ τὸ «Ἀναστάσεως ἡμέρα» μαζί μὲ τὶς δοῦλες καὶ τὶς παραμάνες.

Ἄλλ' ἐκεῖνος, ὅστις ἀνέστη «ἐνεκα τῆς ταλαιπωρίας τῶν πτωχῶν καὶ τοῦ στεναγμοῦ τῶν πενήτων», ὅστις ἐδέχθη τῆς ἀμαρτωλῆς τὰ μύρα καὶ τὰ δάκρυα καὶ τοῦ ληστοῦ τὸ Μνήστητί μου, θὰ δεχθῇ καὶ αὐτῆς τῆς πτωχῆς τὴν μετάνοιαν, καὶ θὰ τῆς δώσῃ χῶρον καὶ τόπον χλοερὸν, καὶ ἄνεσιν καὶ ἀναψυχὴν εἰς τὴν βασιλείαν Του τὴν αἰωνίαν²⁰.

Ἡ μετάνοια δὲν εἶναι στιγμιαία πράξις ἀλλὰ διαρκῆς ἄσκηση. Προέχει ἡ προαίρεση καὶ ἀκολουθεῖ ἡ ὁδοιπορία. Κορυφαία κατάθεση θετικῆς προαιρέσεως εἶναι ἡ ἐξομολόγησις τῆς μοναχῆς Ἀγάπης στοὺς «Ἐμπόρους τῶν Ἐθνῶν» (κεφάλαιο: Οἱ ἐξορκισμοί), ἐνῶ κατάθεση μετέωρης προαιρέσεως εἶναι ἡ προσπάθεια τῆς Φραγκογιαννοῦς στὴ «Φόνισσα» νὰ φτάσῃ στὸν πνευματικὸ, προσπάθεια ὅμως ἀτελέσφορη. Κυρίως ὅμως ἡ μετάνοια περιγράφεται ὡς ἀπροϋπόθετη παράδοσις στὸ ἔλεος τοῦ

Θεοῦ, ὅπως φαίνεται στὸ «Δίχως στεφάνι» ἢ στὸ ἄρθρο «Ἄι-μου Γιώργη».

Ἡ σωτηρία περιγράφεται —καὶ περισσεύουν οἱ περιγραφές της— ὡς κατάσταση. Σωτηρία εἶναι πάντοτε ἡ ἀνάδειξη τῆς σχέσης μετὰ τὸν Θεό, τὸν κόσμον καὶ τὸν ἄνθρωπον. Κορυφαῖες περιγραφές σωτηρίας εἶναι οἱ τέσσερις μυροβλυσίες: στὸν «Φτωχὸ Ἅγιο», στὸν «Γάμο τοῦ Καραχμέτη», στὸ «Ἡ χήρα τοῦ νεομάρτυρος» καὶ «Στὸ Νησί τῆς Οὐρανίτσας», ἐνῶ ἐκχείλισμα ἐλέους τοῦ Θεοῦ καὶ δικαιοσύνης περιγράφεται στὸ «Χωρὶς στεφάνι» καὶ στὸ «Ἐρωτας στὰ χιόνια».

Ἡ θρησκευτικοποίηση τῆς Ἐκκλησίας εἶναι μία ἀπὸ τὶς σοβαρότερες ἐκτροπές, ἀκόμη κι ἂν ἀκολουθεῖται ἀπὸ καλὲς προθέσεις. Ὁ Ἀπόστολος Μακράκης, ὁ ὁποῖος ἴδρυσεν σχολὴν στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰ., εἶναι ἀπὸ τοὺς πρώτους γηγενεῖς ποὺ στήν ἐλεύθερη Ἑλλάδα θρησκευτικοῦν τὴν Ἐκκλησίαν ἰδρύοντας θρησκευτικὸν σωματεῖον, παράδειγμα ποὺ θὰ ἀκολουθήσουν καὶ ἄλλοι. Ὁ Παπ. εἶναι αὐστηρὸς σ' αὐτὲς τὶς ἐκτροπές, ἀλλὰ ἡ κριτικὴ του ἐμπεριέχει νοθεσία μετάνοιας.

Ἄν κάποτε γίνεται κριτικὸς καὶ γιὰ τὰ τελούμενα στὴν Ἐκκλησίαν, μερικὲς φορές μάλιστα καὶ δηκτικὸς, εἶναι γιὰτὶ κινεῖται στοὺς ἀντίποδες τῆς «ἐπίπλαστης καὶ τυπικῆς εὐλάβειας», ὅπως τὴν χαρακτηρίζει ὁ ἴδιος.

Εὔρον ἱερέα ὅστις ἤξευρε καλῶς τὴν τάξιν τῆς Ἀκολουθίας [...] Ἄλλ' εὔρον καὶ λογικὸν ποιμνιον εὐλαβῶς ἀκροαζόμενον τῆς Ἀκολουθίας, δὲν εἶδον δὲ παῖδας ἢ γυναῖκας ἀσυστόλως φλυαρούσας ἐντὸς τοῦ ναοῦ, οὔτε εἶδον ἐπιτρόπους περιποιουμένους τὰς εὐσεβεῖς κυρίας, καὶ προσφέροντας αὐταῖς καθίσματα. Δὲν ὑπῆρχον ἐκεῖ κυρίαί, ἀλλὰ γυναῖκες, καὶ τοῦτο εἶναι μέγα πλεονέκτημα. Μία μόνη κυρία ὑπῆρχεν ἐκεῖ ἐντὸς τοῦ ναοῦ, ἡ Παναγία²¹.

*

* *

Τελικὰ ὁ Παπ. ἐμφανίστηκε ἀνάμεσά μας γιὰ νὰ ἀρθρώσει λόγον πίστεως. Γιὰ νὰ τὸ κάνει αὐτὸ ἐπέλεξε τὸν δρόμον τῆς τέχνης, τῆς λογοτεχνίας. Τὸ ἔκανε, ὅπως ἀνέφερα καὶ στὴν ἀρχή, περιγράφοντας πρόσωπα καὶ πράγματα, ὅχι καταθέτοντας στοχασμοὺς καὶ ιδέας. Κι ἂν θέλουμε νὰ ἀκούσουμε αὐτὰ ποὺ ἔχει νὰ καταθέσει, θὰ πρέπει νὰ τὸν προσεγγίζουμε ὁλόκληρον, ὅχι μόνον τὴν τέχνην του ἢ μόνον τὴν πίστην του. Τέχνη καὶ πίστη πᾶνε μαζὶ στὸν Παπ., ἢ μία γεννάει τὴν ἄλλη καὶ γεννιέται ἀπὸ τὴν ἄλλη. Ἄν ἔτσι τὸν διαβάσουμε, θὰ μπορέσουμε νὰ παρακολουθήσουμε πῶς ὁ ἴδιος ψηλαφεῖ τὸν δρόμον, τὴν ὁδὸν τῆς σωτηρίας τοῦ ἀνθρώπου, καὶ τελικὰ τοῦ τόπου του. Θὰ δοῦμε ὅτι προβάλλει —καὶ «διαβάζει»— ὡς ἀληθὴ ταυτότητα τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ ἕναν τρισχιλιετὴ πολιτισμὸν μετὰ τὸ πλῆθος τῶν Ἑλλήνων κυκλόθεν καὶ ἐν μέσῳ αὐτῶν τὸν Χριστό. Καὶ αὐτὸς ὁ κύκλος νὰ ἔχει ἀνοιχτὰς θύρας στὴν περιφέρειάν του ὥστε νὰ εἰσέρχονται σ' αὐτὸν λαοὶ καὶ λαοί, ἐμπειρίες καὶ ἐμπειρίες, καὶ ὁ κύκλος νὰ διευρύνεται συνεχῶς, ἀλλὰ πάντα μετὰ τὸν Χριστὸ «ἐν τῷ μέσῳ αὐτῶν».

Ἡ ἀνεξαρτησία καὶ ἡ ἐκ τούτου ἴδρυση ἐλληνικοῦ κράτους δὲν ἔχουν ἀκόμη φέρει τὴν πραγματικὴ ἀνάστασι τοῦ Γένους. (Μὴν ξεχνᾶμε ὅτι ἡ πλειονότητα τῶν ἐδαφῶν τῆς πατρίδας καὶ τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ βρίσκονταν ἀκόμη ὑπὸ τὸν ὀθωμανικὸ ζυγόν.) Αὐτὸ τὸ ξέρεи. Πεποιήθησέ του ὅμως εἶναι ὅτι μιὰ τέτοια ἀνάστασι εἶναι ἐφικτή, ὅπως ἄλλωστε τὸ καταγράφει στὸ ἄρθρο του «Ἄι μου Γιώργη»:

Ἄ! αἰ ἐκλογαί, αὐτὴ εἶναι ἡ μόνη ἐπὶ ἐβδομήντα ἔτη ἀσχολία μας, ἀφότου ἠλευθερώθημεν, ἀφ' ὅτου δηλαδὴ μετηλλάξαμεν τυράννους, τοὺς ὁποίους διὰ τῶν ἐκλογῶν φανταζόμεθα ὅτι ἀντικαθιστῶμεν τάχα συχνότερον, ὅπως μὴ ἀποδειχθῆ ψευδὲς τὸ δημῶδες λόγιον: «Ἄλλαξε ὁ Μανωλιὸς κ' ἔβαλε τὰ ροῦχ' ἄλλοιῶς». [...]

Ἄλλ' εἶθε ν' ἀνατεῖλῃ ταχύτερον, Ἄι μου Γιώργη, ἡ εὐλογητὴ ἐκείνη ἡμέρα τῆς ἀναστάσεως τοῦ Γένους, καὶ ἔθνος τοσοῦτον ἔχον περικείμενον νέφος μαρτύρων, τοσοῦτους μετὰ σοῦ πρέσβεις πρὸς Θεόν, ἐκ τοῦ αἵματός του καὶ ἐκ τῶν σπλάγχων του, δὲν μέλλει ποτὲ νὰ ἐγκαταλειφθῆ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ τῶν πατέρων του. Εἶθε ν' ἀνατεῖλῃ ἡ ἡμέρα ἐκείνη ὡς τάχιστα, λεβέντη μου ἀστραπόμορφε καὶ πρῶτε καβαλάρη, Ἄι μου Γιώργη, εἶθε!²²

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. «Κολλυβάδες» ὀνομάστηκαν σκωπτικὰ μιὰ ομάδα μοναχῶν, οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ὁποίους ζοῦσαν στὸ Ἅγιο Ὅρος, καὶ οἱ ὁποῖοι ἐπεχείρησαν μιὰ ἀναγέννησι τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας καὶ τῆς θεολογίας της, προσπαθώντας νὰ τὴν ἐπανασυνδέσουν μὲ τὸν μυστικὸ (νηπτικὸ) καὶ μυσταγωγικὸ χαρακτήρα, ἀπὸ τὸν ὁποῖο εἶχε μετακινηθεῖ ἐπηρεασμένη ἀπὸ δυτικά, κυρίως προτεσταντικά, ρεύματα.

2. «Ἡ Γυφτοπούλα», Ἄπαντα, 1.467.28-468.2. (Οἱ παραπομπὲς γίνονται στὴν ἔκδοσι: Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης, Ἄπαντα, κριτικὴ ἔκδοσι Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, τόμοι 1-5, Ἐκδόσεις Δόμος, Ἀθήνα 1981-1988. Ὁ πρῶτος ἀριθμὸς παραπέμπει στὸν τόμο, ὁ δεῦτερος στὴ σελίδα καὶ ὁ τρίτος στὸ στίχο.)

3. Μέγας Βασίλειος, *Κατὰ Εὐνομίου*, Δ', 2, PG 29, 685A. Σημειώνουμε ὅτι ἡ λέξι πρᾶγμα, ἀπὸ τὸν παρακείμενο τοῦ ρ. πρᾶττειν (πέπραγμα), δηλώνει ὅ,τι ἔχει ἀντικειμενικὴ ὑπόστασι καὶ γίνεται ἀντιληπτὸ διὰ τῶν αἰσθήσεων.

4. «Τόμος Συνοδικός, 1351», στὸ Ἰωάννου Καρμίρη, *Τὰ δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα τῆς Ὀρθόδοξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας*, τόμ. Ι, ἐν Ἀθήναις 1960, σελ. 379: «Εἰ μὲν δὴ ὁ πόλεμος πρὸς τὰ πράγματα, τί τῆ σκιᾷ τοῦ πράγματος πολεμεῖς, τῆ λέξει παρακαθήμενος; ἐξεταστὲον γὰρ δὴ αὐτὰ γυμνὰ τὰ πράγματα, καὶ παρὰ τῶν θεολόγων τὴν ἐν τούτοις ἀλήθειαν ζητητέον. [...] Οὐ γὰρ ἐν ῥήμασιν ἡμῖν, ἀλλ' ἐν πράγμασιν ἡ ἀλήθειά τε καὶ ἡ εὐσέβεια»).

5. *Ἡ Ἑλλάς κατὰ τοὺς Ὀλυμπιακοὺς Ἀγῶνας τοῦ 1896*. Καταστήματα «Ἀκροπόλεως» Β. Γαβριηλίδου. Ἐν Ἀθήναις, Ἐκ τοῦ Τυπογραφείου τῆς Ἑστίας, 1896, Σχῆμα 40, σελ. 398.

6. Ἄπαντα, ὁ.π., 5.272,8-28.

7. Ἄπαντα, ὅ.π., 5.247,26-35.
8. Ἄπαντα, ὅ.π., 1.467,7-23.
9. Ἄπαντα, ὅ.π., 2.515,30-516,7.
10. Στὸ ἴδιο, 2.516,18-517,6.
11. Ἄπαντα, ὅ.π., 5.198,4-18.
12. «Νεκράνθεμα εἰς τὴν μνήμην των», Ἄπαντα, ὅ.π., 5.578.18-19.
13. «Οἱ Χαλασοχώρηδες», Ἄπαντα, ὅ.π., 2.453.21-24.
14. «Ἡ Μεγάλη Ἑβδομάς ἐν Ἀθήναις», Ἄπαντα, ὅ.π., 5.96,14-24.
15. «Δαμπριάτικος Ψάλτης», Ἄπαντα, ὅ.π., 2.524.14-22.
16. Ἄπαντα, ὅ.π., 3.230.7-11.
17. Ἄπαντα, ὅ.π., 3.447: «Τῆς Φραγκογιαννοῦς ἄρχισε πράγματι “νὰ ψηλῶνη ὁ νοῦς της”. Εἶχε “παραλογίσει” ἐπὶ τέλους. Ἐπόμενον ἦτο, διότι εἶχεν ἐξαφθῆ εἰς ἀνώτερα ζητήματα».
18. Βλ. κυρίως Ἄπαντα, ὅ.π., 2.128 κ.ἐξ.
19. Ἄπαντα, ὅ.π., 3.247.3-14.
20. «Χωρὶς στεφάνι», Ἄπαντα, ὅ.π., 3.137.1-11.
21. «Ὁ Ἐπιτάφιος καὶ ἡ Ἀνάστασις εἰς τὰ χωρία», Ἄπαντα, ὅ.π., 5.120.14-21.
22. Ἄπαντα, ὅ.π., 5.191.31-192.11.

Δ. Μαυρόπουλος